

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE İNSANIN DEĞERİ VE HALİFE KILINMASI

Cağfer KARADAŞ

Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

İslam düşüncesinde insan, ‘ben’ diye işaret edilen, beş duyu ile kavranabilen ve ruh ile desteklenmiş bulunan bedendir, diye tarif edilir.¹ Nitekim kişi “Ben; yemek yedim, su içtim, hasta oldum, dışarı çıktım, içeri girdim” derken ruhla birlikte bulunan ve duyularla kavranabilen bedenine işaret etmekte veya bedenini kastetmektedir. Ancak burada temel sorun, ruhla desteklenmiş bu bedenin görünen tarafı mı yoksa onun gerisinde bulunan soyut ya da somut başka bir gerçeklik midir? Bazı âlimler bedeni öne çıkarırken bazıları bedenin gerisine dikkat çekmekte ve *insanlık* (الانسانية) diye bir olgu veya olayın varlığından söz etmektedirler. Bu durumda ‘ben’ diyen kişi, bedenini mi, yoksa bedenin gerisindeki insanlığını mı kastetmektedir? Çünkü belli bir şekli ve hacmi bulunan beden, an be an yenilendiğinden/değişime uğradığından zaman içinde farklılık göstermektedir, buna karşılık bedenin gerisindeki şahsiyeti temsil eden *insanlık*, zaman ve mekânâ göre asla değişim kabul etmemekte, ömrün başlangıcından sonuna kadar varlığını “neyse o” şeklinde sürdürmektedir. Öyle görünüyor ki *insanlık* dedikleri ruh ve bedenin birlikteliğinden doğan insanın *şahsiyeti* ve aynı zamanda *hakikatidir*. Bu durumda insanın hakikati, ruh ile desteklenmiş görünen bedeni tarafından temsil edilen ve ömrün başlangıcından sonuna kadar değişmeksizin bâkî kalan değeridir. Nitekim Yüce Allah “Şüphesiz biz, senden önce de vahyettiğimiz insanları peygamber olarak gönderdik; eğer bilmiyorsanız, bilgi sahiplerine sorabilirsiniz. Onları biz sadece yemez içmez bir beden kılmadık, üstelik ölümsüz de değillerdi”² mealindeki ayetler müşriklerin peygamberleri *beşer* diye küçümsemelerine cevap mahiyetinde olup insanın tam da *insanlığına* işaret edilmektedir. Burada verilmek istenen mesaj peygamberler yemeyen-içmeyen melek cinsinden varlıklar olmadıkları gibi, görüntüden ibaret cansız bir ceset de değildirler; bilakis onlar ruh-beden bütünlüğü içinde bir insanlık timsali olup ölümsüzlükleri de söz konusu değildir.³ Çünkü Yüce Yaratıcı, engin kudretiyle *insanlık* denilen bu yapıyı değişimden ve bozulmadan korumakta; her ne kadar ölüm anında, insanı insan yapan bedenin parçaları birbirinden kopup dağılsa bile; canlı, kavrayan, akleden ve anlayan insanî özellikleri kalmaya devam etmektedir. Nitekim ölümden sonraki kabir hayatında bir şekilde ruh-beden irtibatı sağlanarak dünyadaki hallerine ve yaşantılarına göre insanlara ya nimet ya azap şeklinde bir muamele olacaktır. Kıyametin kopması ve yeniden dirilişle birlikte Yüce Allah tıpkı dünya hayatında ilk olarak yarattığı gibi, aslî unsurları birleştirerek insanın bedenini ahiret hayatında tekrar yaratacak ve aynı ruhu iade edecektir. Böylece yeniden dirilişle birlikte ruh-

¹ Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Beyrut 1412/1992, s. 198.

² el-Enbiyâ 21/7-8.

³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, nşr. Fatıma Yusuf el-Hiyemî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1425/2004, III, 319; Ebü'l-Leys, *Tefsîru's-Semerkandî*, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1427/2006, II, 363; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, nşr. Muhammed Said Muhammed, Kahire: Daru't-Tevfikîyye, ts., III, 118; Beydavî, *Envarü't-tenzîl ve esrarü't-te'vîl*, nşr. Nasurüddin Ebu Said, Beyrut: Daru Sadir 2001, II, 661.

beden bütünlüğü içinde tekrar diriltilecek insanlar, dünya hayatındaki iyi ve kötü (taat ve isyan) amellerine göre ya cennetle ödüllendirilmeye nail olacaklar veya cehennemle cezalandırılmaya maruz kalacaklardır.⁴

İnsanın Temel Unsurları: Ruh ve Beden

İnsanın yaratılışı önce bedeninin şekil verilmesiyle ardından ruhunun yaratılıp bedenine üflenmesiyle gerçekleşmiştir.⁵ Bedenin yapısı görülen biyolojik unsurlardan oluşurken ruhun yapısı hakkında görünmemesi dolayısıyla diğer düşüncelerde olduğu gibi İslam düşüncesinde de birçok farklı tartışmalar meydana gelmiştir.

İnsan bedeni görünüş itibarıyla duyulur nesnelerden yaratılmış, diğer canlılara benzeyen biyolojik bir yapıya sahiptir. Ancak şu kesindir ki Yüce Yaratıcı her varlık cinsini kendine özel yarattığı gibi, insan cinsini de kendine özel yaratmıştır. Hz. Peygamber'den nakledilen “Allah insanı kendi özel sureti üzere yarattı”⁶ sözü bunu teyit etmektedir. Yani insan herhangi bir canlı türünün evrimleşmesiyle/değişime uğratılmasıyla değil, Yüce Allah'ın bedenini topraktan yarattıktan sonra yarattığı ruh ile destekleyerek/canlılık kazandırarak varlık alanına çıkardığı bir türdür. Beden yönüyle insanoğlu, hareket edebilen canlı grubuna benzemekle birlikte Yüce Allah tarafından ahsen-i takvîm yani en güzel biçimde yaratılmıştır.⁷ Ancak bu güzellik beden güzelliği mi, yoksa ahlakî ve ruhî güzellik mi; eskilerin deyimi ile sûret güzelliği mi, sîret güzelliği midir? Her iki görüşün de taraftarları olmakla birlikte ilk dönem âlimleri daha çok dış görünüş güzelliğini tercih etmişler ve hatta insanın edebiyatta güzellik sembolü olarak kullanılan güneşten ve aydan daha güzel olduğunu dile getirmişlerdir. Buna göre Yüce Allah, bütün canlıların aksine insanı, dik durabilen, dik hareket edebilen, yemeğini eliyle ağzına götürerek yiyen, azaları ve görünüşü itibarıyla dengeli ve düzgün, organları vasıtasıyla çeşitli aletler yapmaya ve bunları işlevsel olarak kullanmaya yatkın bir varlık olarak yaratmıştır. Hatta Sâdî-i Şîrâzî, “bütün canlılar ağızlarını yiyeceğe götürürken, insan yiyeceği ağzına götürür” diyerek bu farkı vurgular.⁸

İnsanın ruhuna gelince İslam âlimleri ruhun âleme ait bir varlık olduğu noktasında hemfikir olmakla birlikte kimisi onu cisim kimisi ise araz (ilinek) olarak düşünmektedir.⁹

⁴ Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 198-199.

⁵ bk. el-Hicr 15/28.

⁶ Müslim “Birr” 115; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* II, 323; yorumlar için bk. Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhid fî beyânî't-tevhîd*, nşr. Ömür Türkmen, İstanbul: İsam 1428/2017, s. 106-107; Ebü'l-Muîn en-Neseî, *Tabîratü'l-edille*, nşr. Hüseyin Atay, Ankara: DİB Yayınları 1993, s. 175; Ebu Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, nşr. Ammar Talibî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî el-Kelâmîyye, Cezâir: eş-Şirketü'l-Vataniyye, s. 304.

⁷ et-Tîn 95/4.

⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, nşr. Abdullah et-Türkî, Kahire 1422/2001, XXIV, s. 510-513; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, V, 486; İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharraru'l-Vecîz*, nşr. Abdusselam Abdüşşafi Muhammed, Buyrut 1422/2001, V, 499-500; Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, Beyrut: İhyau't-Turasi'l-Arabî, ts., XXXII, 10; Sadî, *Bostan*, trc. Hitmet İlaydın, İstanbul 1985, s. 289-290; geniş bilgi için bk. Çağfer Karadaş, *Kelam Düşüncesinde Evren ve İnsan*, Bursa: Emin Yayınları 2011, s. 112.

⁹ bk. Makdisî, *Kittâbü'l-bed'*, II, 120-129.

Çoğunluk, ruhun cisim olduğu yönünde görüş belirtmişler ve görünmeme yönünü dikkate alarak ona *cism-i latîf* yani *görünmeyen cisim* ismini vermişlerdir.¹⁰

İnsanın Değeri

Kelam ilmi ve fıkıh usulü âlimlerinin çoğunluğu *insanı* cins kategorisinde, insanın alt cinsiyetleri olan *erkek* ve *kadın* ise tür kategorisinde kabul ederler. Bu düşüncede birinci ve en geniş kategori insandır, erkek ve kadın tür olarak onun alt cinsiyetlerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla İslam âlimleri felsefeciler gibi insan üstünde *canlı* cinsi öngörmemekte ve tasnif sıralamasını insan ile başlatmaktadırlar.¹¹ Bu görüşün arka planında insanın diğer hayvanlardan bağımsız olarak yaratılmış olması düşüncesinin yattığı açıktır. Çünkü felsefecilerin varlığın meydana gelişini katı bir determinizm prensibi çerçevesinde illet-ma'lûl (zorunlu sebep-sonuç) ilişkisi içinde düşünmeleri, insanı varlık kategorisinde canlı varlıklar içine yerleştirmeye ve bağımsız üst varlık olma ihtimalini göz ardı etmeye götürmüştür. Nitekim Felsefecilerin düşüncesine göre Tanrı'dan önce akılların sudur etmesi ve son akıl olan *Faal Akıl*'dan da cismanî âlemin meydana gelmesi düşüncesi, bu zorunlu sebep-sonuç ilişkisi içerisinde gerçekleşmiştir. Hatta bazı felsefeciler, sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde insan dâhil bütün canlıların önce suda meydana geldiği, söz konusu insanın derisinin üzerinde balık pullarına benzer şeylerin olduğu, zamanla bu pulların kuruma sonucu döküldüğü şeklinde bir tekâmül nazariyesini Darwin'den neredeyse bin yıl öncesinde dile getirmişlerdir.¹²

Kelam ilmi ve fıkıh usulü çerçevesinden meseleye baktığımızda, insanın diğer varlıklar içinde nasıl bir değer taşıdığının cevabını Hanefî usûl alimi Debûsî'de (ö. 430/1039) bulmaktayız. Ona göre dünya ve ahiret hayatı melekler, şeytanlar, cinler ve insanlardan oluşan dört varlık cinsi için yaratılmıştır. Bu varlıklar içerisinde insan, eğer hak ve sorumluluklarını gözetir ve doğruluk üzere yaşarsa en üstünüdür. Bu durumda şunu söylemek mümkün olur: Bütün bir âlem aslında insan için yaratılmıştır.¹³ Varlıkların yaratılışları birbirinden bağımsız olmakla birlikte, benzerlik ve farklılıkları dikkate alınarak bir gruplandırma yapmak mümkündür. Buna göre insanın, canlı olmak sıfatıyla bitkiler ve hayvanlara, düşünme sıfatıyla meleklerle, iradesini kullanarak eylemde bulunan ve bundan dolayı da doğru ya da yanlış yapabilme özelliğiyle cinlere benzerliği söz konusudur. “*Biz insanlar ve cinleri ancak bize kulluk etsinler diye yarattık*”¹⁴ ayeti bu gerçeği bildirmektedir. Bununla birlikte insan, topraktan yaratılma özelliğiyle ateşten yaratılmış olan cinlerden ayrılır. Öyleyse yaratılış şekli ve maddesi itibariyle her cinsin birbirinden bağımsız oldukları gerçeği söz konusudur. Diğer bir deyişle yaratılmışları insan, cin, melek ve cansız varlıklar şeklinde dört gruba ayırdığımızda,

¹⁰ İbn Sînâ, *el-İlmü'l-ledünnî*, Hasan Asî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lugatü's-süfiyye fi felsefeti İbn Sînâ* içinde, Beyrut 1403/1983, s. 188; Fahreddîn er-Râzî, *Kitâbü'l-erbaîn fi usûli'd-dîn*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, 1424/2004, s. 257; Kemal b. Ebî Şerîf, *Kitâbü'l-Müsâmera bi şerhi'l-Müsâvera li'bnî Hümmâm*, İstanbul 1400/1979, s. 223.

¹¹ Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Keşfu'l-esrâr*, Kahire ts.'den ofset İstanbul 1986, s. 19; a.mlf. *Şerhu'l-muntahab li usûli'l-mezheb* li Muhammed el-Ahsiketî, nşr. Salim Ögüt, ts. yy., s. 40; Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, el-Mektebü's-Sanayî' 1307, I, 32; Molla Hüseyin, *Mir'âtü'l-usûl*, İstanbul 1307, s. 46; Molla Ciyûn, *Nûru'l-envâr*, Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Keşfü'l-esrâr* ile birlikte, s. 19-20; Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, nşr. Adnan Derviş-Muhammed Masrî, Beyrut 1412/1992, s. 199; Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn*, İstanbul 1404/1984, I, 224.

¹² Makdisî, *Kitâbü'l-Bed'*, Paris 1899, II, 74-80.

¹³ Debûsî, *el-Emedü'l-aksâ*, (nşr. M. Abdukadir Atâ), Beyrut 1405/1985, s. 286.

¹⁴ ez-Zâriyât 51/56.

bunlar içinde düşünme özelliğini taşıyanların insan, melek ve cin olduğu aşikârdır. Bu üç grup içinden de insan ve cin, irade ve bu irade doğrultusunda eylem özellikleri bulunduğu Kur'an'da mükellef/sorumlu varlıklar sınıfında yer alırlar. Bu durumda insan ve cin, akılları ve iradeleri bulunduğu düşünenebilen ve tercihte bulunan akabinde de söz konusu düşünce ve tercihlerini eyleme dönüştüren ve sonuçlarından sorumlu tutulan varlıklardır. Melek ve cansız varlıklar ise bu tür özelliklerden yoksun oldukları gibi sorumlu kategorisine girmekten de azadedirler. Bu sorumluluğun ağırlığını Yüce Allah Kur'an'da şöyle dile getirir: “Eğer bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, Allah korkusundan onun boğun eğdiğini ve parça parça olduğunu görürdünüz. Biz insanlara düşünsünler diye bu örnekleri veriyoruz.”¹⁵

Yeme-içme, giyinme ve barınma şeklindeki üç temel ve zorunlu ihtiyaç bakımından da insan ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Görünen şahit alemde her canlı yeme-içme ve barınma ihtiyacına sahipken insan onlardan farklı olarak yine zorunluluk arz eden giyinme ihtiyacına tabidir. İnsan düşünme yönüyle diğer canlılardan ne kadar ayrılıyorsa giyinme yönüyle de aynı şekilde diğer canlılardan ayrılmaktadır.

Belki insanı en üst noktaya çıkaran özelliği, Allah'ın kelâmını dillendiren varlık olmasıdır. Bunun anlamı, Allah'ın kelâm sıfatının kendisinde tezahür etmesi ve o sıfatın mazharı olmasıdır. Diğer bir ifadeyle insan kelâm-ı ilâhî ile mecazen sıfatlanmaktadır.¹⁶ İnsanın sorumluluğu büyük olmakla birlikte bu sorumluluğu kaldırabilecek ve taşıyabilecek bir güç ve kuvvette yaratılmıştır. Zaten yukarıda geçen ayette, insanın tahammül bakımından, dağdan daha kuvvetli ve sağlam olduğu gerçeği dile getirilir. Nitekim “ahsen-i takvîm” ifadesinin bir yorumunun da “en muhkem biçimde yaratılmış varlık”¹⁷ şeklinde olması, bu yargıyı desteklemektedir.

İnsan düşünebilen ve iradesiyle bu düşüncesini hayata geçirebilen bir varlıktır, ancak bu eylemini yerine getirebilmesi için bazı donanımlara sahip olması gerekir. Bu donanımı Yüce Allah ilk yarattığında insana kazandırmıştır. “Allah Âdem'e isimlerin tümünü öğretti”¹⁸ Burada sözü edilen sadece ilk insan Hz. Âdem değil, onun şahsında bütün insanlardır. Yani Hz. Âdem demek aslında insan cinsi demektir. Zaten ilk kadın olan Hz. Havvâ da aynı cinsten yaratılmıştır.¹⁹ Nitekim biz Türkçe'de bile Âdem'den bozma *adam* kelimesini hem kadın hem erkeği ifade edecek şekilde kullanmaktayız. Bu demektir ki, her bir insana yaratılış esnasında Hz. Âdem'e yapıldığı şekilde bir muamele yapılmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed'e (sav) “Seni yaratan rabbinin adıyla oku”²⁰ buyrulduktan sonra “Oku! O sana kalemle yazmayı öğretti”²¹ buyruğu da buna işaret etmektedir.

Fahreddin er-Râzî, “Biz insanı, imtihan etmek için, karışık bir nutfeden (sperm veya dölllenmiş yumurtadan) yarattık. Ardısıra onu işiten ve gören kıldık.”²² âyetlerinde insana işitme ve görme duyularının akıldan önce verildiğine işaret edildiğini ileri sürer. Buna göre Yüce Allah

¹⁵ el-Haşr 59/21.

¹⁶ Çağfer Karadaş, *Muhyiddin İbn Arabî ve Düşünce Dünyası*, Ankara: Otto Yayınları 2018, s. 175-176.

¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, V, 486.

¹⁸ el-Bakara 2/31.

¹⁹ en-Nisâ 4/1.

²⁰ el-Alak 96/1.

²¹ el-Alak 96/4.

²² el-insân 76/2.

önce insanda duyuları yarattı, ardından iyi ile kötüyü ayırt edecek aklı yarattı; zira akıl, duyulardan gelen verilere dayanarak hüküm ortaya koyduğundan, işlevini yerine getirebilmesi için duyulara ihtiyacı vardır. Burada sadece görme ve işitme duyularının zikredilmesi, arkasında aklın da bulunduğunu gösterir. Bu demektir ki Yüce Allah, daha başlangıçta insana duyular, duygular ve akıl gibi melekeler/imkânlar vererek, beden ve ruh bütünlüğü kazandırdığı bir varlık olarak onu yaratmış ve imtihan etmek üzere dünyaya göndermiştir.²³ Bu düşünceler çerçevesinde her ne kadar insan, evren içinde bir varlık olarak değerlendirilse de Allah'ın ona özel muamelesi asla göz ardı edilemez.

Buna karşın eski felsefeciler, insanı ayüstü alem yani ruhlar alemiyle irtibatlı kılmak suretiyle sanki onu yarı tanrı konumuna yükseltmişlerdir. Günümüz felsefecileri ise bazen güçlü insan tanımı ile eski felsefecilerin yolundan giderek adeta bir “tanrı insan” yaratma çabasına girişmişler, bunun tam tersi düşünce ise “doğal insan” adı altında onu evren içinde herhangi bir varlık düzeyine düşürme hevesidir. Bütün bunlara karşı İslam düşüncesinde insan, Allah'ın yarattığı bir kul olmak özelliğiyle evrenin bir parçası olmakla birlikte ahsen-i takvîm muamelesine layık kılınmış, akıllı ve iradeli yaratılmak suretiyle de özel bir konum kazandırılmış varlıktır. Bu konumunun getirisi kadar götürüsü de bulunmaktadır. Çünkü “insan yaratılmış ve başıboş bırakılmış değildir”.²⁴ Her verilen imkânın doğurduğu bir sorumluluk ve ödenmesi gereken bir bedeli vardır. Verilen imkânların sorumluluğunu taşıyan ve yerine getiren insan “yaratılmışların en hayırlısı” övgüsüyle ilahî takdiri kazanacakken, bunları tanımayan veya aldırmayan insan “yaratılmışların en şerlisi” tanımlamasıyla ilahî adalete muhatap olacaktır.²⁵

İnsanın Halife Kılınması

İlk insan Hz. Âdem el-Bakara Suresi 30. ayetinde *halife* olarak nitelenirken el-Hicr Suresi 28. ayetinde *beşer* olarak nitelenmiş, el-En'âm 165. ayetinde ise bütün insanları içine alacak şekilde *halife* nitelemesi kullanılmıştır. Ayetler üzerinde birkaç farklı yorum/vecih ihtimali bulunmakla birlikte *halife'nin* “birbiri peşine gelen ardıl” anlamı bir ortak payda oluşturmakta ve bu anlam üzerinde bir ittifak görüntüsü ortaya çıkmaktadır. *Halife* kavramına yönelik farklı yorumları genel itibarıyla üç başlık altında toplamak mümkündür.

Birinci yoruma göre hem Bakara 30. ayetinde hem de el-En'âm 165. ayetinde geçen *halife* nitelemesi, insan cinsini ifade etmekte olup bütün insanları içine alacak genişlikte bir anlama sahiptir. Çünkü insanlar topluca değil, peş peşe gelen nesiller şeklinde yaratılmışlardır. Zaten *halife* kelimesi de ardılığı yani bir şeyin bir başka şeyin peşine gelmesini, birbirini takip etmesini ifade etmektedir. Hz. Âdem ve Hz. Havva ilk insanlar olmakla birlikte çocukları ve torunları şeklinde peş peşe gelen ardıl nesilleri söz konusudur. Bu yönüyle hem kendisi hem eşi Hz. Havva *halife* kavramı içine girmektedir. Zaten Hz. Âdem'in Hicr 15/28. ayette Yüce Allah tarafından aynı zamanda *beşer* diye nitelenmesi de *halife* kavramının aslında insan cinsini ifade ettiğini göstermektedir. Öyleyse Hz. Âdem *halife* niteliği taşıyan beşer cinsinin ilkidir.

²³ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l- Kebîr*, XXX, 237; XXXII, 10-11, geniş bilgi için bk. Çağfer Karadaş, *Kaderin Sırrını Anlamak*, Ankara: Otto Yayınları 2018, s. 53-55.

²⁴ el-Kıyâme 75/36.

²⁵ el-Beyyine 98/6-7.

İkinci yorumuna göre el-En'âm 165. âyetinde *halife* olarak nitelenenler aslında Hz. Peygamber'in ashabıdır, zaten ifadenin *halifeler* (خَلَائِفَة) şeklinde çoğul gelmesi de bu yorumu güçlendirmektedir. Çünkü onlar kendilerinden önceki ümmetlerden sonra gelmiş ve bu yönüyle onların ardılları olmuşlardır. Böylece öncekilerin dinlerinin hükmü kaldırılmış son peygamber Hz. Muhammed Mustafa (sav) eliyle gelen İslam'ın hükmü kıyamete kadar geçerli kılınmıştır. Ayrıca bu ayette sahabeye kendilerine yüklenen sıfatının gereğini yapma ve görevlerinin bilincinde olmalarını hatırlatan bir ikaz söz konusudur. Çünkü dünyada verilen her imkân aynı zamanda bir imtihandır. Hz. Peygamber'in sohbetinde bulunmak ve ilk ağızdan O'ndan istifade eden konumu kazanmış olmak sahabeye bazı sorumlulukları da yüklemiştir. Dolayısıyla onlar için daha zorlu bir imtihan söz konusu olmuştur. Bu imtihanda başarılı olmak ancak Allah'ın ipine sarılmakla ve Hz. Peygamber'in talimatlarına uymakla mümkün olur ki, onlara ayette tam da bu gerçek hatırlatılmaktadır. Aslında bu yorum her ne kadar sahabe gibi özel bir nesli ifade etse de insan cinsinin peş peşe gelen nesillerden oluştuğu anlamını güçlendirmektedir.

Üçüncü yoruma göre ise ayetteki *halifeden* maksat, insanın Allah'ın halifesi kılınmasıdır. Bunun anlamı Allah'ın yarattığı imkânlar ve oluşturduğu şartlar çerçevesinde, koyduğu hükümlerin ve bildirdiği dininin gereğini yerine getirmeleri için onlara tasarruf yetkisi vermesidir. Nitekim birçok ayette ifade edildiği şekilde yeryüzünde ve gökyüzünde bulunan her şeyin insanın istifadesine sunulduğu açıkça ifade edilmiştir.²⁶ İstifadesine sunulması demek, insanın gücü yettiğince ve şartlar elverdiğince ulaşabildiği şeyleri kullanması ve onlardan yararlanmasıdır. Ancak insan, bu kullanımın Allah'ın izni ve *imkân vermesiyle* gerçekleştiğinin ve istifadesine sunulan şeylerin de bir *emanet* olduğunun bilincinde olması gerekir. Öte yandan tanınan her imkân ve oluşturulmuş bulunan her şartın bir *sınama* olduğu da asla unutulmamalıdır. Çünkü insan, Yüce Allah gibi mutlak tasarruf sahibi değildir. Bu yüzden de insana ancak mecazî anlamda tasarruf sahibi denilebilir. Her ne kadar gücünün yettiği ve şartların elverdiği kadar bir tasarruf yetkisine sahip ise de insanın tabiata konulan kanunları ifade eden *adetullah* ve bireye ve topluma yönelik ilahî muamele yasalarının adı olan *sünnetullah* gereği dünya hayatında sınırının ve sorumluluğunun olduğu, ahiret hayatında da bir hesabının olacağı kesindir. Zaten el-En'âm 165. âyette halife nitelemesinin ardından Yüce Allah'ın hem "hızlı hesap görücülüğünün" hem de "bağışlayıcılığının" zikredilmesi bundan dolayıdır. Yani insan, "başıboş yaratıldığını"²⁷ düşünmemelidir.

Ayrıca ayette geçen *imtihan* kavramının nasıl anlaşılması gerektiği de önemlidir. İmtihan iki maksatla yapılır. Birincisinde bir kişinin gücünü, bilgisini ve görgüsünü görmek ve bilmek; ikicisinde ise bizzat kişinin kendisinin görmesini sağlamak, yaptığının sonucunu göstermek ve hesaba çekmek amacı vardır. Birinci anlamda imtihan Allah için söz konusu olamaz, çünkü Yüce Allah gizli ve açık her şeyi bilendir, O'nun bu şekilde imtihan ettiğini düşünmek muhaldir. Öyleyse Yüce Allah'ın kullarını *imtihani*, onların yaptıklarının sonucunu kendilerine göstermek ve hesaba çekmektir. Eğer iyi şeyler yaparlarsa sonuçta Allah'ın rahmeti ve bağışlamasına erişirler, ama kötü şeyler yaparlarsa Allah'ın hesaba çekmesine ve adaletine maruz kalırlar. Yüce Allah, insanlara akıl ve irade verdiği için onların

²⁶ bk. el-Bakara 2/29; İbrahim 14/32-34.

²⁷ el-Kiyâme 75/36.

aldıkları cezanın adil olduğunu bizzat akıllarıyla kavramalarını sağlamak için yazıcı meleklerin yazdıklarıyla ve fiilleri gerçekleştiren el ve ayak gibi organlarını konuşturmak suretiyle hesaplarını görür. İnsanın bu şekilde yargılaması, Rabbinin her şeyi bildiğine ve adil bir şekilde muamelede bulunduğuna bizzat kişinin kendisinin tanık olması ve ikna olması içindir.²⁸

²⁸ Matürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sunne*, I, 33, II, 202; Ebü'l-Leys, *Tefsîru's-Semerkandî*, I, 529; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 94; Farheddin er-Razî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XIV, 86-93; Beydavî, *Envarü't-tenzîl ve esrarü't-te'vîl*, I, 331; Safedî, *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*, nşr. Bahattin Dartma, İstanbul 2019, II, 168-169; Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Tersîrü'n-Neseî*, İstanbul 1984, II, 43; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ts. Eser Neşriyat, III, 20116-20117.